

УДК 811.161.2'37
DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2021-2-7>

АНТРОПОМОРФНІ МЕТАФОРИ В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ТОДОСЯ ОСЬМАЧКИ

Лисенко Н. О.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальної та мовної підготовки
Національний фармацевтичний університет
вул. Пушкінська, 53, Харків, Україна
orcid.org/0000-0001-8607-2213
natalilisenko1977@gmail.com*

Єрьюменко І. В.

*доцент кафедри філології, перекладу та стратегічних комунікацій Національна академія
Національної гвардії України
майдан Захисників України, 3, Харків, Україна
orcid.org/0000-0001-9295-4175
i.yeryomenko2101@gmail.com*

Каданер О. В.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов № 1
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
orcid.org/0000-0001-8671-284X
kadaneroksana@ukr.net*

Ключові слова: ідіостиль,
метафорична бінарма,
образна паралель, семно-
компонентний аналіз,
ідіостилістична домінанта.

У статті розглядається специфіка реалізації символіко-метафоричного образу людини в поетичній мові Тодося Осьмачки. Стверджується, що поетичний доробок Тодося Осьмачки являє собою унікальне поєднання витоків національного світосприйняття та символістських модерних пошуків, а вивчення авторських ідіостилів є передумовою якісного вивчення історії національної художньої мови. Описано індивідуально-авторські образні паралелі: народ – рілля, люди – кістяки, селяни – грунт, чекісти – вовки, а також варіанти традиційної для символістів моделі перенесення «людина – місто» як наслідку взаємопроникнення емоційного світу людини та технократичної цивілізації. Застосовано порівняльний метод та семно-компонентний аналіз, що дозволяє проаналізувати структуру метафоричного (символічного) значення, установити співвідношення компонентів-сем, вивчити семантичні процеси, які відбулися у разі створення метафоричних бінарм та поширених метафор із компонентом людина або таких, що відповідають парадигмі цього образу. Як фактичне джерело свідомо вибрано твори різних періодів творчості поета, оскільки це дає змогу простежити розвиток образних парадигм. Обґрунтовується потреба дослідження всіх образів-символів та метафор, зокрема й таких, що не належать до найпопулярніших за частотністю вживання, позаяк більшість ідіостилістичних домінант не є константами, з плином часу частотність і символічне наповнення образу може змінюватись, модифікуватись, популярні в ранній період творчості моделі перенесення переміщуватимуться на периферію.

Зазначається, що в поетичних творах помітною тенденцією у разі створення образів сучасників є чіткий розподіл їх за соціальними групами. Із глибоким розумінням трагічності ситуації поет утворює образи тогочасного селянства, змальовуючи місто і село як антагоністичну пару, уводить до текстів негативно конотовані образи комсомольців та чекістів. Поетична мова Тодося Осьмачки розглядається крізь призму символістської поетичної традиції.

ANTHROPOMORPHIC METAPHORS IN THE POETIC LANGUAGE OF TODOS' OSMACHKA

Lysenko N. O.

*PhD (Philology), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Fundamental and Language Training
National University of Pharmacy
Pushkinska str., 53, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8607-2213
natalilisenko1977@gmail.com*

Yeromenko I. V.

*Associate Professor at the Department of Philology, Translation
and Strategic Communications
National Academy National Guard of Ukraine
Defenders of Ukraine Square, 3, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9295-4175
i.yeryomenko2101@gmail.com*

Kadaner O. V.

*PhD (Philology), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Foreign Languages № 1
Yaroslav Mudryi National Law University
Pushkinska str., 77, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8671-284X
kadaneroksana@ukr.net*

Key words: *idiostyle,
metaphorical binary, figurative
parallel, semantic-component
analysis, diostylistic dominant.*

The article considers the specifics of the realization of the symbolic and metaphorical image of man in the poetic language of Todos' Osmachka.

It is argued that a comprehensive study of the author's idiosyncrasies is a prerequisite for a qualitative study of the history of national artistic language, and Todos' Osmachka's poetic idiosyncrasies is a unique combination of national origins and symbolist modern pursuits.

Individual-authorial figurative parallels are described: figurative parallels people – arable land, people – skeletons, peasants – soil, chekists – wolves, as well as variants of the traditional symbolist model of human – city transfer as a consequence of interpenetration of human emotional world and technocratic civilization.

A comparative method and semantic component analysis are used; it allows analysing the structure of metaphorical (symbolic) meaning, to establish the ratio of semantic component analysis, to study semantic processes that occurred during the creation of metaphorical binarms and common metaphors with human component or those corresponding to this image paradigm.

The works of different periods of the poet's work have been chosen as the actual source, as this makes it possible to trace the development of figurative paradigms.

The necessity of studying all images-symbols and metaphors, including those that do not belong to the most popular in terms of frequency of use, is substantiated, since most idiosyncratic dominants are not constants, they will move to the periphery.

We note that a noticeable trend in the poet in creating images of the contemporaries is a clear distribution of them by social groups. With a deep understanding of the tragedy of the situation, the poet forms of images of the peasantry of that time, depicting the city and the countryside as an antagonistic couple.

Todos Osmachka's poetic language is considered through the prism of the symbolist poetic tradition.

Постановка проблеми. Зазвичай саме в поетичних творах відбиваються процеси, характерні для певного етапу розвитку літературної мови, тому всебічне вивчення авторських ідіостилів – передумова якісного дослідження історії національної художньої мови.

Антропоцентричність багатьох метафоричних образів, що репрезентують поетичні моделі світу українських митців поч. ХХ ст., неодноразово відзначається українськими дослідниками. Л. Ставицька говорить про становлення у творах символістів концепту *людина – місто* як наслідку взаємопроникнення емоційного світу людини та технократичної цивілізації [10, с. 121]. Наявність традиційних для поезики українських символістів образних паралелей дозволяє розглядати творчу спадщину Т. Осьмачки крізь призму символістської поетичної традиції.

Творчий доробок поета є неординарним поєднанням традиційних для української поетичної мови образів, символів і метафор, що містять трансформований архетиповий складник, та неповторних авторських образів-символів.

Антропоцентричним метафорам приділяли увагу С. Талько [6], Т. Єщенко [1] та В. Кравченко [2], фразеологічні одиниці з компонентом-соматизмом, що відзначаються символічною значущістю, досліджує Т. Тоненчук [8]. Образ розп'ятої на хресті людини як архетипний символ розглянуто в наших попередніх розвідках [4].

Специфіку реалізації образу людини в поетичній мові окремих авторів вивчають О. Крупко [3], А. Пікалова [5] та ін.

У працях М. Слабошпицького, Н. Зборовської та О. Лапко образна система творів Т. Осьмачки розглядається суто в літературознавчому аспекті. Відповідно, натепер лінгвістичний аналіз образу людини в поетичному ідіостилі автора залишається поза увагою дослідників, що й доводить актуальність нашої роботи.

Мета статті. Метою нашої розвідки є дослідження характерних для Т. Осьмачки метафор із

компонентом *людина*, трансформацій значення лексем, що увійшли до таких метафоричних бінарм, із застосуванням семно-компонентного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Усі образи людей у Т. Осьмачки утворені з урахуванням ядерної семми лексеми «люди» (*людина*) – «суспільні істоти, що являють собою найвищий ступінь розвитку живих організмів, мають свідомість, володіють членороздільною мовою, виробляють і використовують знаряддя праці» [9, IV, с. 566].

Гіперболізований образ урбанізованої людини вимальовує Т. Осьмачка в такому контексті: «...*людина йде <...> Дивиться пожежками, диха димами, головою світ заступа. Її коси лягли на гори, закрили ріки, ліси завалили...*» [7, с. 33]. Поемом стверджується деструктивний вплив цивілізації на довкілля. Отже, «пожежі», «дим» (*чоло з димами* у сучасності) стають символами НТР з усіма негативними наслідками. У лексемі «людина» ядерна семма остаточно не втрачає своєї актуальності, завдяки гіперболізації діє образна паралель *людина – цивілізація*.

Помітною тенденцією у створенні образів сучасників є чіткий розподіл їх за соціальними групами (наприклад, селяни, міщани) або за політичними, виконавчими функціями у системі СРСР (комсомольці, чекісти).

Рельєфно, із глибоким розумінням трагічності ситуації, у якій опинилося українське село після громадянської війни, змальовує Т. Осьмачка образи селянства. Увага саме до цієї верстви населення тогочасної України є цілком природною для поета, оскільки автор сам походив із цього середовища.

Як зазначалося раніше, поет змальовує місто і село як антагоністичну пару. Відповідно, протиставляються городяни (носії нівельованих моральних цінностей) і селяни (носії прадавніх морально-етичних цінностей, природної чистоти). Місто для селян є «ворожою» територією, загрозою їх існування: «*Іде конвой і стогне камінь, спиня трамваї голосні; ідуть оточені селяни густими*

жалами заліз» [7, с. 82]. У метафорі *стогне камінь* другий компонент ужито в прямому значенні. Але на сприйняття лексеми в поетичному тексті впливає ідіома *серце не камінь* [9, IV, с. 82] та одного з переносних значень слова камінь ‘тяжке почуття, туга, смуток, горе’ [9, IV, с. 82]. Лексема «камінь» містить ядерну семему ‘тверда гірська порода’ [9, IV, с. 83]. Іменник «камінь» та прикметник «камінний» у свідомості носіїв асоціюються з твердістю характеру, бездушністю, нечутливістю, черствістю [9, IV, с. 85]. У лексемі «стогнати» актуально залишається ядерна семема ‘видавати протяжні жалібні звуки від болю, туги’ [9, IV, с. 728], що є логічним наслідком існування стійкого асоціативного зв’язку слова «камінь» з емоційним світом людини. Слово «стогнати» з актуальною ядерною семемою та лексема «камінь» із зазначеними вище конотаціями в наведеному прикладі відображає неминучість трагічної загибелі ув’язнених, коли навіть пейзажні деталі наділяються здатністю співчувати. Особлива виразність бінарми досягається внаслідок її оксюморонного характеру.

Бінарма *жала заліз* побудована на відчуттєвих асоціаціях. У лексемі «жала» актуалізується переносне значення «про щось дошкульне, різке» [9, II, с. 505]. Отже, з одного боку, яскравий блиск заліза сліпить, дошкуляє очам, а з іншого – так само дошкуляють гострі багнети (як жало). Одночасно бінарма створює враження ворожості міського середовища для селянства. У контексті «*Стоять у колонах юнацтво, діди – безгласні вівці держави. Стоять і чекають, коли їм іти в рови на бенкети криваві...*» [7, с. 47] змальовується конфлікт між окремими особистостями й державною системою, що є байдужим власником і марнотратним користувачем людських ресурсів. У лексемі «вівця» ядерною семемою є переносне значення – ‘покірна людина’ [9, I, с. 550]. *Кривавий бенкет* як символ також належить до традиційної, у цьому випадку фольклорної символіки.

Відтворюючи жахливі картини голодомору, автор використовує традиційні метафори, зокрема сльози – дощ, наприклад: «*Народ, як рілля, захляє по церквах, дощами рида... і сльози горять на хвилях садків, мов ягоди – кров <...> А над ними ненькою стоять кістяки, з їх очей-дірок сльози цебенять...*» [7, с. 55]. В основі образу лежать як зорові асоціації, так і залишки архаїчного міфічного мислення (небо «плаче»). Символіка авторського образу *кривавих сліз* цілком збігається зі значенням відповідної ідіоми – *криваві сльози* – гіркі, невтішні сльози [9, IV, с. 338]. Трагічність ситуації підкреслюється й загострюється синекдохою «кістяки» (це, власне, те, що лишилося від людей). Проте образ не належить до суто авторських надбань, оскільки у «Словнику укра-

їнської мови» фіксується приклад образного вживання слова «кістяк» у тому ж значенні – ‘худий, як кістяк, засмаглий писар’ [9, IV, с. 170]. Слід також зазначити, що в цитованому вірші «Труни в гаях» автор створює міфопоетичні картини. Тому можна припустити, що поряд із міфологемами *мати всіх людей, птах* кістяки є також міфологемами, створеними автором. У такому випадку в цій лексемі залишається актуальною ядерна семема ‘сукупність кісток, що становить тверду основу тіла людини та хребетних тварин, скелет’ [9, IX, с. 258].

Символізацію частини тіла людини спостерігаємо в такому контексті: «*У неї там стирчала вата, де з ніздрями був ніс колісь <...> Ох, не шукай, харито, квітку серед егейських чистих лон, що в келисі купав нерідко, жартуючи, Анакреон! І нам до сонця вранці в роси на обрій поруч не клади, бо в тім краю, де ходить босий Поет, як тіль, повз городи, потрібні відра і картопля, мішки, мотузця і льохи, акація, що нею топлять і світять з печі на шляхи; А пах твоєї квітки, Музо, нехай не плине у хати: У хазяїнів нових під вусом немає чим понюхати!* <...> *Бо ти, хоч би у тебе з пикі стирчав таємний Гелікон, однаково в душі байдужий...*» [7, с. 128–129].

Скарбниця світової літератури містить, крім Осьмаччиного образу, принаймні ще один символ, що став одночасно і назвою твору, – Гоголівський «Ніс». Проте образ, створений Т. Осьмачкою, має інший, індивідуальний перебіг асоціацій, що передував закріпленню символічного значення.

Міфологеми античного походження харита, Муза, постать поета Анакреона, за творчим задумом поета, є втіленням позитивних конотацій – радості, веселощів, плідної творчої праці – контрастують із побутом.

Символами дріб’язково-побутового світу (українських філістерів) стають *відра і картопля, мішки, мотузця і льохи*. Уведення в цей ряд лексеми *акації* – індивідуального символу кохання – повинне ще раз підкреслити духовну обмеженість *хазяїнів ... нових*. Синонімічне символічне значення мають рядки «*Що всі шукання праведних шляхів й чола коханого в короні замерли в випарах брудних горшків і в драній свиті на солоні!*» [7, с. 142]. Відповідно, *брудні горшки* і *драна свита* стають символом побутового кола, що визначає не тільки щоденне фізичне життя людини, а й підкоряють її розум, духовний світ. Образ міщан, створений поетом, уміщує перебіг традиційних для літератури кінця XIX – початку XX століття ознак, пов’язаних із цією групою населення: дрібнопобутові зацікавлення, обмежений світогляд: «*Ви грунт: і пахнете землею, гноєм, аби у вас обмита росаю пшениця встала колосом густим і розлилася сонцем золотим <...>*

Ви тупая смерті сила, що задавило все, що зупинилось, та й заніміла сіра, мов граніт <...> Ви дзеркало космічного стремління, куди травинка глянула весіння...» [7, с. 114]. Як бачимо, образ «міщан» має два, далеко не однозначні акценти. Перший – міщанське середовище, зосереджене на собі і дуже інертне. Другий – міщани – соціальне середовище, що виконує функцію посередника (уже не селяни, але ще не робітники чи інтелігенція), і саме тому з нього, навіть зі сталого і «гранітного», може розвинутися інший соціальний тип. Відповідно, лексема «смерть» (бінарма *смерті сила*) викликає виразну асоціацію зі статикою (на протигагу життю – динаміці). У лексемі «грунт» актуалізуються дві семемі: 1) верхній шар земної кори, придатний для життя рослин; 2) те, що становить основу чого-небудь, є вихідним матеріалом для створення чогось [9, II, с. 181]. Метафоричне вживання слова стверджує можливість позитивного духовного зростання представників міщанського середовища. Виникненню перифраза міщани – *дзеркало космічного стремління* – передую складний перебіг асоціацій. У лексемі «дзеркало» актуалізується семема: «те, що є відображенням яких-небудь явищ, процесів та інше» [9, II, с. 266].

Для поетичної моделі світу Т. Осьмачки характерним є образ космосу – безодні: *землі ... над безоднями пливли* [7, с. 79], *безодні світу* [7, с. 32], *в безодню тріпає земля* [7, с. 85], а також хаосу – *останній хаос* [7, с. 125]. Очевидно, *безодня* для поета є кінцевим пунктом *космічного стремління*, а *весіння травинка* стає символом надії на зміни. Таке тлумачення символу спричиняє традиційне асоціативне зближення весни й розвитку. Виникненню образу передую актуалізація у слові *весна* однієї із сем переносного значення

«що-небудь початкове, яке провіщає розквіт, розвиток, перемогу чогось» [9, I, с. 341].

Автор будує відверто негативний образ комсомольців: «... в піску, в мазуті, в кізяці, були на стінах і святі ікони <...> навіки зникли в вічності просторній від комсомольського квача <...> І я з мистецтвом, бідний, кволий, спинив на Заході свій рух, але і тут знайшлися «комсомоли» в руйні обертали дух...» [7, с. 169–170].

У межах поетичної моделі Т. Осьмачки *комсомольський квач* стає власне авторським символом зловісного манкуртства, а *комсомоли* починають співвідноситися з будь-якою руйнівною, деструктивною силою, у тому числі й у сфері емоцій.

Образ чекістів поет будує за допомогою запеченого паралелізму: «... Ви чуєте, із луку не вовки вночі підходять до комори близько, але ідуть чекісти по кістках <...> для свічок лойових собі на грисько...» [7, с. 242]. До лексеми «чекісти» входять усі негативні традиційні асоціації, пов'язані з вовками, неодноразово названі нами. Образну паралель «чекісти – вовки (звірі)» підкреслює традиційний символ смерті – *кістки*.

Висновки. Поетичний ідіостиль Т. Осьмачки являє собою самобутнє поєднання витоків національного світосприйняття та символістських модерних пошуків. Образи сучасників, створені поетом, унікальні, характеризують автора як неординарну особистість. Митець уживає такі образні паралелі: «народ – рілля», «люди – кістяки», «селяни – «грунт», «чекісти – вовки». Жоден із досліджуваних образів не належить до ідіостилістичних домінант Т. Осьмачки, проте образні паралелі й бінарми, що виникають унаслідок метафоризації, безперечно, заслуговують на подальше дослідження в межах символістської поетичної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єщенко Т. Текстово-антропоцентричний вимір метафори українських поетів 1990-х. Київ : Академвидав, 2018. 352 с.
2. Костомаров М. Слов'янська міфологія. Київ : Либідь, 1994. 384 с.
3. Кравченко В. Антропоморфна метафорика у сучасному англійському політичному дискурсі. *Філологічні науки*. 2017. № 25. С. 87–93
4. Крупко О. Репрезентація концепту людина в поетичних текстах Ліни Костенко. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2015. Вип. 51. С. 245–249.
5. Лисенко Н. Нотатки щодо деталізації дефініції терміна «архетипний символ». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2015. Вип. 56. С. 163–165.
6. Пікалова А. Знакові концепти-образи для репрезентації концепту людина в поетичних текстах М. Стельмаха у трактуванні українських науковців. *Психолінгвістика*. 2014. Вип. 15. С. 254–265.
7. Словник української мови: в 11-ти томах. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 1. 799 с.; Т. 2. 550 с.; Т. 4. 840 с.; Т. 9. 916 с.
8. Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії 10–30-х рр. ХХ ст. Київ : Правда Ярославичів, 2000. 154 с.
9. Тодось Осьмачка. Поезії. Київ : Рад. письменник, 1991. 252 с.
10. Талько С. Антропоцентричність метафор і порівнянь у лексико-семантичному просторі зоонімів в українській і англійській мовах. *Слов'янські мови*. 2018. Вип. 1 (13). С. 211–219.

11. Тоненчук Т. Структурно-семантичний, ідеографічний та функційний аспекти соматичних фразеологізмів у сучасній англійській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Чернівці, 2016. 20 с.

REFERENCES

1. Ieshchenko, T. (2018). Tekstovo-antropotsentrychnyi vymir metafory ukrainskykh poetiv 1990-kh [Textual-anthropocentric dimension of the metaphor of Ukrainian poets of the 1990s]. Kyiv: Akademvydav, 2018. 352 p. [in Ukrainian].
2. Kostomarov, M. (1994). Slovianska mifolohiia [Slavic mythology]. Kyiv: Lybid, 384 p. [in Ukrainian].
3. Kravchenko, V. (2017). Antropomorfna metaforyka v suchasnomu anhlo-movnomu politychnomu dyskursi [Anthropomorphic metaphor in modern English political discourse.]. *Filolohichni nauky*. Vol. 25. Pp. 87–93 [in Ukrainian].
4. Krupko, O. (2015). Rerezentatsiia kontseptu liudyna v poetychnykh tekstakh Liny Kostenko. *Movni i kontseptualni kartyny svitu* [Representation of the concept of man in the poetic texts of Lina Kostenko]. Vol. 51. Pp. 245–249 [in Ukrainian].
5. Lysenko, N. (2015). Notatky shchodo detalizatsii definitsii termina “arkhetypnyi symbol” [Notes on detailing the definition of the term “archetypal symbol”]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”*. Serii: *Filolohichna*. Vol. 56. Pp. 163–165 [in Ukrainian].
6. Pikalova, A. (2014). Znakovi kontsepty-obrazy dlia reprezentatsii kontseptu liudyna v poetychnykh tekstakh M. Stelmakha u traktuvanni ukrainskykh naukovtsiv [Significant concepts-images for the representation of the concept of man in the poetic texts of M. Stelmakh in the interpretation of Ukrainian scholars.] *Psykhohivystyka*. Vol. 15. Pp. 254–265 [in Ukrainian].
7. Slovyk ukrainskoi movy: V 11-ty tomakh. (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian language: In 11 volumes]. Vol. 1, Vol. 2, Vol. 4, Vol. 9. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Stavyt'ska, L. (2000). Estetyka slova v ukrainskii poezii 10–30-kh rr. XX st. [Aesthetics of the word in Ukrainian poetry of the 10–30s of the XX century]. Kyiv: Pravda Yaroslavychiv, 154 p. [in Ukrainian].
9. Osmachka, T. (1991). Poezii [Poetry]. Kyiv: Rad. pysmennyk, 252 p. [in Ukrainian].
10. Talko, S. (2018). Antropotsentrychnist metafor i porivnian u leksyko-semantychnomu prostori zoonimiv v ukrainskii i anhliiskii movakh [Anthropocentrism of metaphors and comparisons in the lexical-semantic space of zoonyms in Ukrainian and English]. *Slovianski movy*. Vol. 1 (13). Pp. 211–219.
11. Tonenchuk, T. (2016). Strukturno-semantychnyi, ideohrafichnyi ta funktsiyni aspekty somatychnykh frazeolohizmiv u suchasni anhliiskii movi [Structural-semantic, ideographic and functional aspects of somatic phraseology in modern English]: avtoref. dys. kand. filol. nauk: 10.02.04. Chernivtsi. 20 p.